

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΕΝΙΚΑ

εισαγωγή πρόλογος, προλεγόμενα, προοίμιο, προλούδιο

Αν γενικώς το Λεξικό «ως το πρώτον βιβλίον» εκάστου έθνους, κατά τον Αδαμάντιο Κοραή, είναι «η συνάθροισις και έρευνα των συμβόλων με τα οποία εκφράζει τας ιδέας του», τότε ένα Λεξικό Συνωνύμων και Αντωνύμων, όπως το ανά χείρας, είναι ο κόσμος των σημασιών μιας γλώσσας, όπως δηλώνεται μέσα από το λεξιλόγιό της, οργανωμένος με βάση τις ομοιότητες (συνώνυμα) και τις διαφορές ή αντιθέσεις τους (αντώνυμα). Και επειδή η γλώσσα μας δεν είναι μόνο ο κόσμος μας (L. Wittgenstein), αλλά είναι συγχρόνως και η σκέψη μας, ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνουμε, οργανώνουμε και εκφράζουμε τον κόσμο μας, δηλαδή τελικά μια «ταξινομία» τού κόσμου μας (F. de Saussure), η εκπληκτική ποικιλία, πολυμορφία και διαφοροποίηση στον κόσμο των σημασιών απηχεί εγγενώς αντίστοιχες ιδιότητες τής νόησής μας. Οι πολύμορφες απαιτήσεις τής νόησης και τής επικοινωνίας μας είναι που υπαγορεύουν τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις, τις επικοινωνιακές διακρίσεις και τις λεπτές αποχρώσεις, οι οποίες μετατρέπονται και δηλώνονται γλωσσικά ως σημασιολογικές διαφοροποιήσεις, διακρίσεις και αποχρώσεις στον χώρο των συνωνύμων. Η έννοια «αγάπη» εκτείνεται σε ένα σημασιολογικό πεδίο που περιλαμβάνει στα Ελληνικά τις σημασίες/λέξεις: *αγάπη, συμπάθεια, έλξη, ενδιαφέρον, φιλία, αδυναμία, λατρεία – στοργή, τρυφερότητα, αφοσίωση – έρωτας, πάθος, πόθος, σεβντάς, σχέση, δεσμός – φιλανθρωπία, φιλαλληλία, αλληλεγγύη, αλτρουισμός, συμπόνια – ενθουσιασμός, πάθος, λατρεία, έρωτας, τρέλα*. Δοθέντος δε ότι η ανθρώπινη νόηση και, κατ' επέκταση, η ανθρώπινη γλώσσα δεν λειτουργεί μόνο με μια κλίμακα ομοιοτήτων αλλά και με μια κλίμακα αντίστοιχων διαφορών, κοντά στα συνώνυμα υπάρχουν και τα αντώνυμα. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα τής εννοίας τής «αγάπης» η Ελληνική διαθέτει τα αντώνυμα *μισός, αντιπάθεια, απέχθεια, αποστροφή, έχθρα – σκληρότητα – μισανθρωπία, μισαλλοδοξία, ανομία*. Όπως είναι φανερό, σε ένα μόνο πεδίο, αυτό τού παραδείγματος, αναπτύσσεται ένα πλέγμα συναφών λέξεων που πλουτίζει, βαθαίνει και εκτείνει τη σκέψη και τη γλώσσα και –με σωστές επιλογές– οδηγεί σε ποιοτική επικοινωνία. Επομένως, μπορούμε ευλόγως να πούμε ότι ο κόσμος των συνωνύμων και των αντωνύμων στη γλώσσα δεν είναι πολυτέλεια αλλά εκφραστική ανάγκη και κριτήριο τής γλωσσικής καλλιέργειας ατόμων και λαών.

Αξίζει να σημειωθεί ευθύς εξαρχής ότι η έννοια και ο ορισμός τής σημασιολογικής σχέσης τής συνωνυμίας επιδέχονται ποικίλες θεωρήσεις, εξού και αποτελούν αμφιλεγόμενο θέμα στη θεωρία τής σημασιολογίας. Συνώνυμα λ.χ. είναι μόνο δύο ή περισσότερες λέξεις, οι οποίες μπορούν να αντικαταστήσουν η μία την άλλη σε όλο το φάσμα τής χρήσης τους (*κόκορας – πετεινός*); Ή που συμπίπτουν σε ορισμένα μόνο κύρια χαρακτηριστικά τής σημασίας τους (*τρέχω – σπεύδω*); Ή που συμπίπτουν σε μερικά μόνο, έστω και περιθωριακά, χαρακτηριστικά (*τρέφω [ελπίδες] – διατηρώ*); Είναι ποιοτική ή ποσοτική (σε λόγο χαρακτηριστικών) η σχέση συνωνυμίας; Ένα λεξικό συνωνύμων δεν έχει σκοπό να λύσει τέτοια θεωρητικά ζητήματα. Στο παρόν, όπως και σε άλλα μεγάλα και γνωστά λεξικά συνωνύμων άλλων γλωσσών, ισχύει η απλή αρχή ότι οι λέξεις που παρατίθενται σε κάθε κεφαλή λήμματος συνδέονται με αυτό σημασιολογικά, συνωνυμούν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, με την κεφαλή τού λήμματος, ανάλογα με τη σημασιολογική εγγύτητα που έχουν προς αυτά. Στο τέλος των συνωνύμων παρατίθενται, όταν υπάρχουν, λέξεις που αντιτίθενται σημασιολογικώς προς αυτά, τα λεγόμενα αντώνυμα, ως προέκταση, τρόπον τινά, των συνωνύμων (μερικές φορές υπάρχουν αντώνυμα ενός λήμματος χωρίς να υπάρχουν και ανώνυμα).

Αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί είναι ότι, ακριβώς λόγω τού εύρους που έχει το φάσμα των συ-

ωνύμων (και των αντωνύμων) μιας λέξης και τής ιδιάζουσας και κυμαινόμενης σχέσης τους, δεν είναι αυτονόητο ότι τα συνώνυμα μιας λέξης-λήμματος μεταφέρονται αυτομάτως και με την ίδια αξιολογική σειρά σε κάθε ένα από μια ομάδα συνωνύμων. Κάθε λέξη-λήμμα οφείλει να εξετάζεται καθ' εαυτήν ως προς τα συνώνυμά της και είναι δυνατόν ένα απομακρυσμένο συνώνυμο να μην απαιτεί ως λήμμα την παρουσία όλων ανεξαιρέτως των άλλων συνωνύμων με τα οποία συνεμφανίζεται σε κάποιο λήμμα. Η αρχή ότι «τα προς τρίτον ίσα είναι και μεταξύ τους ίσα» δεν ισχύει μεταξύ συνωνύμων που άλλα έχουν άμεση και στενή σημασιολογική σχέση προς μια λέξη και άλλα πιο χαλαρή και απομακρυσμένη. Επομένως, τα συνώνυμα κάθε λέξης εξετάζονται καθ' εαυτά.

ΣΥΝΩΝΥΜΙΚΕΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ: ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ

διερεύνηση εξέταση, έρευνα, αναζήτηση, εξιχνίαση

Λόγοι επιστημονικής εντιμότητας επιβάλλουν να διασαφήσουμε στις εισαγωγικές αυτές σκέψεις και διευκρινίσεις ότι η διακρίβωση των σημασιολογικών ομοιοτήτων (σχέσεων συνωνυμίας) και των σημασιολογικών αντιθέσεων (σχέσεων αντωνυμίας) είναι λεπτή διανοητική διεργασία, δυσχερής έως και επισφαλής από τη φύση της, που γίνεται ακόμη πιο δύσκολη όταν επιχειρείται επιπλέον ο προσδιορισμός τής κλίμακας ομοιοτήτων και διαφορών, ο προσδιορισμός τής σημασιολογικής εγγύτητας. Εδώ, όπως σε όλα τα ανάλογα σοβαρά επιστημονικά έργα, πρέπει να προειδοποιήσουμε τον αναγνώστη ότι η σημασιολογική κλιμάκωση που διαλαμβάνεται στο παρόν λεξικό αποτελεί μια πρόταση αξιολόγησης τής σημασιολογικής εγγύτητας και/ή απόστασης κάθε ομάδας συνωνύμων/αντωνύμων με «προσεγγιστική», κατ' ανάγκην, ισχύ. Γιατί τα όρια των διασχέσεων μεταξύ πνευματικών οντοτήτων, όπως είναι από τη φύση τους οι σημασίες, δεν μπορούν να τεθούν παρά μόνον προσεγγιστικά.

Έτσι, για να καταστήσουμε όσο γίνεται περισσότερο αντιληπτές τις πραγματικές συνωνυμικές/αντωνυμικές σχέσεις και διαστάσεις, χρησιμοποιούμε έναν αριθμό περιγραφικών εξειδικευτικών χαρακτηρισμών, που δηλώνουν ομοιότητες και διαφορές των συνωνύμων σε διαφορετικά επίπεδα: όχι τόσο στον γνωστικό πυρήνα τής σημασίας που είναι γενικότερα αναγνωρίσιμος όσο, κυρίως, στο σχολιαστικό περιβλήμα τού πυρήνα (το βιωματικό ή συναισθηματικό ή συγκινησιακό), που έχει εγγενώς περιθώρια ρευστότητας. Χαρακτηρισμοί χρήσεως όπως οικείο, λόγιο, λαϊκό, μειωτικό, εκφραστικό κ.ά. σκοπούν στο να περιγράψουν αυτές τις κυμάνσεις στις συνωνυμικές/αντωνυμικές σχέσεις των λέξεων.

Το ίδιο συμβαίνει και όταν (στα Σχόλια) επιχειρείται να σχολιασθούν οι διαφορές μεταξύ συνωνύμων λέξεων. Και εδώ τα όρια δεν έχουν απόλυτη ισχύ. Περισσότερο περιγράφεται πού πέφτει κυρίως το βάρος στη χρήση αυτού ή εκείνου τού συνωνύμου, πού εστιάζει, τι προβάλλει, τι υποδηλώνει ή τι υπονοεί όποιος χρησιμοποιεί αυτό ή άλλο συνώνυμο. Γενικά, αυτό που συμβαίνει στα συνώνυμα είναι ένα «παιχνίδι» εναλλαγών, όπου μια βασική (πυρηνική) σημασία φωτίζεται από διαφορετικές γωνίες, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται κάθε φορά μια περισσότερο ή λιγότερο παραλλάσσουσα πλευρά της.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΑ ΣΥΝΩΝΥΜΩΝ / ΑΝΤΩΝΥΜΩΝ

Λεξικό γλωσσάριο, θησαυρός, λεξιλόγιο

Το λεξιλόγιο μιας γλώσσας μπορεί να εξετασθεί και να οργανωθεί από ποικίλες σκοπιές. Μπορεί κανείς να σταθεί στον ορισμό τής σημασίας των λέξεων, σε ό,τι ονομάζουμε «ερμηνευτικό λεξικό» – και είναι αυτό η συνηθέστερη μορφή λεξικογραφικής οργάνωσης. Μπορεί να ασχοληθεί με την ορθογραφία των λέξεων (ορθογραφικό λεξικό) ή με την ετυμολογία τους (ετυμολογικό λεξικό) ή με άλλες ειδικότερες μορφές οργάνωσης (αντίστροφο λεξικό, λεξικό επιστημονικών όρων, λεξικό δυσκολιών κ.λπ.). Ωστόσο, μετά τα ερμηνευτικά λεξικά, κύριες μορφές λεξικών είναι το εννοιολογικό λεξικό και το λεξικό συνωνύμων / αντωνύμων.

Στο **εννοιολογικό λεξικό** οι λέξεις μιας γλώσσας αποθησαυρίζονται και κατατάσσονται κατά εννοιολογικές οικογένειες: *ύπαρξη, ποσότητα, χρόνος, αιτία, χώρος, μορφή, κίνηση, ύλη, άνθρωπος, ζωή, φύση, άτομα, κοινωνία, πνεύμα, σώμα, αισθήσεις, γλώσσα, μέσα, λογική, συναίσθημα, ηθική, θρησκεία,*

τέχνη, γνώση κ.ά. Δεν δίδονται ερμηνεύματα στις λέξεις, πέραν ορισμένων πληροφοριών χρήσεως ή διασαφήσεων. Μέγα πλεονέκτημα μιας τέτοιας κατηγοριοποίησης του λεξιλογίου είναι η ομαδοποίηση λέξεων που ανήκουν στον ίδιο εννοιολογικό χώρο. Έτσι λ.χ. οι λέξεις που δηλώνουν την «αγάπη» και το «μίσος» μαζί με τα συνώνυμά τους υπάγονται στην υποκατηγορία «συναισθήματα» και συνυπάρχουν μαζί με τις λέξεις που δηλώνουν *ευχαρίστηση, δυσσάρεσκεια, χαρά ή λύπη, φόβο, αγωνία, ενθουσιασμό, ελπίδα, προσδοκία, υπομονή, απογοήτευση, καλοσύνη ή κακία, περηφάνια ή ταπεινοφροσύνη, θυμό, ηρεμία, απορία, έκπληξη, ανακούφιση, πλήξη, νευρικότητα* κ.τ.ό. Με αυτόν τον τρόπο έχει κανείς άμεση εποπτεία του συνόλου των λέξεων που έχει πλάσει και χρησιμοποιεί ένας λαός, για να δηλώσει αυτή ή εκείνη την εννοιολογική οικογένεια. Η δυσκολία για τη σύνταξη αλλά και τη χρήση ενός εννοιολογικού λεξικού συνίσταται στο ότι προϋποθέτει την κατάτμηση και ένταξη ολόκληρου του κόσμου τής πραγματικότητας σε ένα σύνολο εννοιών, στις οποίες πρέπει να χωρούν και να «στεγάζονται» όλες οι λέξεις που δηλώνουν αυτές τις έννοιες. (Είναι χαρακτηριστικός ο υπότιτλος τής πρόσφατης έκδοσης του Θησαυρού του Roget: *We define your world* «ορίζουμε τον κόσμο σας!»). Προφανώς, ένα τέτοιο εγχείρημα έχει καθαρώς φιλοσοφική–οντολογική βάση και μεγάλα περιθώρια υποκειμενισμού, αφού στην πράξη καλείται να προσδιορίσει τα εννοιολογικά πεδία στα οποία θα ενταχθεί όλο το λεξιλόγιο μιας γλώσσας. Με άλλα λόγια, καλείται να επινοήσει πώς θα κατηγοριοποιηθεί σε έννοιες η εθνική γλώσσα ενός λαού. Τέτοιες κατηγοριοποιήσεις έχουν δώσει λαβή σε ειδικές λεξικογραφικές συζητήσεις ως προς το σύστημα εννοιών στο οποίο πρέπει να βασίζεται ένα εννοιολογικό λεξικό, με πιο σημαντική την πρόταση των R. Hallig και W. von Wartburg (*Begriffssystem als Grundlage für Lexicographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, Berlin 1952).

Αυτό επιχειρήθηκε πρώτη φορά με επιτυχία από έναν παθιασμένο εραστή τής γλώσσας, μη γλωσσολόγο και μη λεξικογράφο, τον Άγγλο ιατρό–φυσιολόγο Peter Marc Roget (προφέρεται Ροζέ, γιατί είναι γαλλικής προέλευσης), ο οποίος το 1852 σε ηλικία 72 ετών εξέδωσε τον Θησαυρό τής αγγλικής γλώσσας, ευρύτατα σήμερα γνωστό ως *Roget's Thesaurus* (ο πλήρης αρχικός τίτλος ήταν: *Thesaurus of English Words and Phrases Classified and Arranged so as to Facilitate the Expression of Ideas and Assist in Literary Composition*). Ο Peter Marc Roget (1779-1869) εκπόνησε ο ίδιος μέχρι τον θάνατό του 28 επανεκδόσεις, συνέχισαν δε το έργο του ο γιος του John Lewis Roget (1828-1908) και ο εγγονός του Samuel Romilly Roget (γενν. 1875). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην τελευταία (5^η) έκδοση του έργου (1992) ως *Roget's International Thesaurus* το λεξιλόγιο έχει φθάσει να ταξινομείται σε 1.073 εννοιολογικές κατηγορίες.

Η δυσκολία στη χρήση ενός τέτοιου λεξικού είναι προφανής: Τα λήμματα δεν τα βρίσκει κανείς στην αλφαβητική τους σειρά, αλλά στο εννοιολογικό πεδίο όπου ανήκουν. Και επειδή αυτό είναι, στην πράξη, εξαιρετικά δύσκολο έως αδύνατο, τα εννοιολογικά λεξικά εμπεριέχουν στο σώμα τους και ένα ακόμη λεξικό με τις λέξεις αλφαβητικά κατατεταγμένες και με παραπομπή στο (συνήθως αριθμημένο) εννοιολογικό πεδίο όπου θα τις βρει κανείς μαζί με όλες τις συναφείς εννοιολογικά λέξεις (συμπεριλαμβανομένων των συνωνύμων και αντωνύμων). Τέτοιο είναι στα Ελληνικά το Λεξικό τού επίσης μη γλωσσολόγου–λεξικογράφου, προικισμένου λογίου Κωνσταντινουπολίτη βιοτέχνη, Θεολόγου Βοσταντζόγλου, που φέρει τον (όχι εύστοχο) τίτλο *Αντιλεξικόν ή Ονομαστικόν τής Νεοελληνικής Γλώσσης* (Α΄ έκδοση 1949). Στο έργο αυτό (Β΄ έκδοση τού 1962), το λεξιλόγιο τής Ελληνικής (καθαρεύουσας και δημοτικής τότε) είναι υποτεταγμένο σε 1.500 εννοιολογικές κατηγορίες (σε 708 σελίδες), ενώ το αλφαβητισμένο λεξιλόγιο με τις παραπομπές καταλαμβάνει τις σελίδες 709-1.138. Επίσης, σε νέα έκδοση τού Roget, στο *Webster's New World Roget's A-Z Thesaurus* (1999), ο εκδότης υιοθετεί (για να διευκολύνει τον αναγνώστη) σε όλο το λεξικό την κανονική αλφαβητική σειρά των λημμάτων, δίνοντας στην αρχή (σε 18 σελίδες) έναν θεματικό πίνακα με τις εννοιολογικές κατηγορίες που περιέχουν βασικές έννοιες και τα λήμματα στα οποία βρίσκονται.

As σημειωθεί, τέλος, ότι τα εννοιολογικά λεξικά υιοθέτησαν την ονομασία *θησαυρός* από τα ομότιτλα μνημειώδη λεξικά τής Ελληνικής και τής Λατινικής, τον *Θησαυρό τής Λατινικής* (*Dictionarium seu Latinae linguae Thesaurus*, 1543) τού Ροβέρτου Στεφάνου (1498-1559) και τον *Θησαυρό τής Ελληνικής* (*Θησαυρός τής Ελληνικής Γλώσσης*, 1572-3) τού Ερρίκου Στεφάνου (1529-1598). Η ίδια η λέξη *θησαυρός* σημαίνει αρχικά τα πολύτιμα αντικείμενα και τον χώρο φύλαξης πολύτιμων αντικειμένων, το θησαυροφυλάκιο, εν προκειμένω δε τον χώρο αποθησαύρισης λέξεων, το λεξικό (ανάλογη σημασία και εξέλιξη είχε και η λέξη *ταμείον*– πβ. *Ταμείον τής Αγίας Γραφής*).

Διαφορετική είναι η προσέγγιση τού λεξικογραφικού υλικού σε ένα **λεξικό συνωνύμων ή συνωνύμων, αντωνύμων και συναφών λέξεων**, όπως θα ήταν η ακριβέστερη ονομασία. Σε αυτό ο λεξιλογικός θησαυρός μιας γλώσσας κατατάσσεται αλφαβητικά και σε κάθε λέξη παρατίθενται τα συνώνυμα και –με σαφή διάκριση– τα αντώνυμα ή/και άλλες συναφείς λέξεις. Άρα κριτήριο δεν είναι η κατανομή μιας έννοιας σε λέξεις που τη δηλώνουν, αλλά η σημασία μιας λέξης σε σχέση με άλλες που έχουν παρεμφερή σημασία (συνώνυμα) ή εντελώς αντίθετη (αντώνυμα) ή και συναφή, αλλά πιο απομακρυσμένη σημασία, που δεν επιτρέπει να χαρακτηριστεί ως κανονικό συνώνυμο («οριακό συνώνυμο»). Και σε ένα λεξικό συνωνύμων ο θησαυρός τής γλώσσας είναι πάλι που ταξινομείται, αλλά όχι σε ένα σύστημα εννοιών –που από τη φύση του δεν μπορεί να είναι απηλλαγμένο υποκειμενισμού έως και αυθαιρεσίας– αλλά σε ένα ασφαλές (με βάση τη χρήση τους) σύνολο σημασιών, όμοιων, παρεμφερών και αντιθέτων, τις οποίες δηλώνει ο κόσμος των λέξεων μιας γλώσσας (με εξαίρεση, βεβαίως, έναν αριθμό λέξεων που δεν διαθέτουν άλλον τρόπο δήλωσης).

Λόγω τού συστημικού χαρακτήρα τής γλώσσας, όχι μόνο στο κατεξοχόν σύστημα τής γραμματικο-συντακτικής της οργάνωσης αλλά και στο σημασιολογικό επίπεδο, κυριαρχεί και διέπει τη λειτουργία τής γλώσσας η *συνάφεια* των σημασιών, η υπέρβαση δηλαδή κάθε έννοιας ασυνέχειας και τυχαίας διασποράς μεταξύ των σημασιών, γεγονός που διευκολύνει τόσο την ομαδοποίησή τους σε *σημασιολογικά πεδία* όσο και την ταχύτητα στην ανάκληση των σημασιών στη χρήση. Αυτή η σημασιολογική συνάφεια είναι που συνιστά θετική ή αρνητική σχέση, *συνωνυμία* ή *αντωνυμία*, μεταξύ των λέξεων που απαρτίζουν ένα σημασιολογικό πεδίο. Η σχέση αυτή συνιστά στην πραγματικότητα ένα *σημασιολογικό συνεχές*, από τη μέγιστη σημασιολογική συνάφεια έως την ελάχιστη, σε ένα πλαίσιο που έχει κατ' ανάγκην συμβατικό χαρακτήρα και κάποια στοιχεία υποκειμενικής εκτιμήσεως. Πρόκειται για ό,τι ονομάζουμε *σημασιολογική εγγύτητα*, για συνωνυμική σχέση που ξεκινάει από το πιο κοντινό, το πιο συναφές συνώνυμο, για να φθάσει στο πιο απομακρυσμένο. Αντίστροφη σχέση, *σημασιολογική απόσταση*, πάντοτε εντός τού σημασιολογικού πεδίου αλλά προς αντίθετη κατεύθυνση, συνιστά η αντωνυμική σχέση. Λέξεις, τέλος, που κινούνται περισσότερο στο πλαίσιο εννοιολογικής παρά σημασιολογικής συνάφειας, οι οποίες εντάσσονται περισσότερο στο εννοιολογικό πεδίο μιας λέξης, αποτελούν σημασιολογικά *συναφείς λέξεις* (χαρακτηρίζονται και *ανάλογες λέξεις*) που υπερβαίνουν ή βρίσκονται στα όρια τής συνωνυμίας ή/και τής αντωνυμίας.

ΤΑΞΗ ΣΥΝΩΝΥΜΩΝ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΓΥΤΗΤΑ

εγγύτητα *συνάφεια, ομοιότητα, γειτνίαση, πλησίασμα*

Τα συνώνυμα μιας λέξης («κεφαλής λήμματος») σε ένα λεξικό συνωνύμων μπορούν να παρατεθούν κατά δύο τρόπους: α) αλφαβητικά, β) βάσει τής σημασιολογικής τους εγγύτητας.

Η παράθεση *κατά αλφαβητική σειρά* διευκολύνει, σε έναν βαθμό, όταν πρόκειται ιδίως για λήματα με πολλά συνώνυμα/αντώνυμα. Για τον λεξικογράφο είναι ο εύκολος και σίγουρος τρόπος παράθεσης τού υλικού, γι' αυτό και προτιμάται σε ορισμένα λεξικά.

Ασύγκριτα δυσκολότερος και πολύ πιο απαιτητικός είναι ο τρόπος παράθεσης των συνωνύμων *κατά τη σημασιολογική εγγύτητά* τους. Ο τρόπος αυτός απαιτεί εκτίμηση τής μεγαλύτερης ή μικρότερης εγγύτητας των συνωνύμων σε σχέση με την κεφαλή τού λήμματος και ανάλογη τοποθέτηση στη σειρά τους. Πρόκειται για μια αξιολογική διαβάθμιση τής σχέσης συνωνύμων και «συνωνυμούμενου», η οποία –το έχουμε πει ήδη– δεν είναι, από τη φύση της, απηλλαγμένη και υποκειμενικών εκτιμήσεων. Ωστόσο, δεν παύει να αποτελεί μια πρόταση *συνωνυμικής κλιμάκωσης*, χρήσιμη για τον χρήστη, ο οποίος αναμένει από τον λεξικογράφο όχι απλώς συγκέντρωση τού συνωνυμικού υλικού, αλλά και μια εκτίμηση, μια «πρόταση χρήσεως» που εκ των πραγμάτων προϋποθέτει αξιολόγηση. Στην πράξη ο λεξικογράφος, αξιολογώντας τη σημασιολογική εγγύτητα/απόσταση, συνθέτει ένα *σημασιολογικό συνεχές* από τα πιο κοντινά στα πιο μακρινά συνώνυμα, σε σχέση πάντα με τη σημασία τής κεφαλής τού λήμματος. Η εμφάνιση αυτού τού συνεχούς –παρά τον όποιο βαθμό σχετικότητας– είναι αφ' εαυτής διδακτική για μια συνολική θεώρηση κάθε συνωνυμικής ομάδας, ενώ επιτρέπει και γενικότερες εκτιμήσεις ως προς τον λεκτικό πλούτο μιας γλώσσας.

Μάλιστα, στο παρόν λεξικό, για να προβάσουμε αυτό που θεωρούμε ως το πλησιέστερο προς το λήμμα συνώνυμο, το δίνουμε πρώτο από όλα και με *μαύρα έντονα* στοιχεία, για να ξεχωρίζει ως το πρώτο προτεινόμενο συνώνυμο από όλη τη σειρά των συνωνύμων που ακολουθούν. Παράδειγμα:

βέβαιος 1 (π.χ. ~ *νίκη* / *θάνατος* / *πληροφορίες*) **σίγουρος**, αναμφισβήτητος, αναμφίβλος, εξασφαλισμένος, αναντίρρητος, ασφαλής, βάσιμος, θετικός, σταθερός, αδιαφιλονίκητος **ΑΝΤ.** αβέβαιος, αβάσιμος, αμφίβλος, αμφισβητούμενος, αμφισβητήσιμος, αμφιλεγόμενος, συζητήσιμος

ΣΥΝΩΝΥΜΑ – ΣΗΜΑΣΙΕΣ – ΧΡΗΣΕΙΣ

τρέχω *κινούμαι, πάω γρήγορα, σπεύδω, πιλαλώ, ρέω, βιάζομαι, γυρίζω, συχνάζω, τραβιέμαι, περνώ, μεταφέρω, τλαιπωρώ, λειτουργώ, συμβαίνει, στάζω*

Σε ένα λεξικό συνωνύμων δεν ενδείκνυται να παρέχονται τα συνώνυμα μιας λέξης (κατά την εγγύτητά τους ή και αλφαβητικά) όλα μαζί, αδιακρίτως των σημασιών και χρήσεων τής λέξης. Έτσι λ.χ. το ρήμα *τρέχω*, πέρα τής βασικής σημασίας του, που περιλαμβάνει δύο βασικές πληροφορίες «κίνηση» και «ταχύτητα» («γρήγορη κίνηση»), συνωνυμώντας προς λέξεις όπως *κινούμαι, πάω γρήγορα, σπεύδω, πιλαλώ* (διαλεκτ.), *ορμώ*, εμφανίζει και μια σειρά σημασιών και αντίστοιχων συνωνύμων ανάλογα με τις ποικίλες χρήσεις του: *ρέω* (*τρέχει το ποτάμι*), *βιάζομαι* (*τρέχω να προλάβω*), *γυρίζω* (*τρέχει ο νους μου*), *συχνάζω* (*τρέχω στα γήπεδα*), *τραβιέμαι* (*τρέχω στις εφορίες*), *περνώ* (*τρέχουν οι μέρες και οι ώρες*), *μεταφέρω* (*τον τρέχουν στους γιατρούς*), *ταλαιπωρώ* (*με τρέχουν από 'δώ κι από 'κει*), *λειτουργώ* (*τρέχω το πρόγραμμα*), *συμβαίνει* (*τι τρέχει;*), *στάζω* (*τρέχει η βρύση*) κ.ά. Επομένως, αυτό που γίνεται συστηματικά –όπου και όσο χρειάζεται– στα λεξικά συνωνύμων και στο παρόν λεξικό είναι να δίδονται παραδείγματα χρήσεως, για να κατανοούνται συνώνυμα που δεν συνάγονται αμέσως από τη βασική σημασία τού λήμματος, όπως τα παραδείγματα χρήσεως και τα συνώνυμά τους που δώσαμε για το λήμμα *τρέχω*.

Και επειδή στη θεωρία τής σημασιολογίας η σαφώς οριοθετημένη χρήση είναι συγχρόνως και σημασία, στο παρόν Λεξικό *κάθε λήμμα κατανέμεται στις σημασίες του*, δηλαδή δίδονται αριθμημένες οι σημασίες με τις οποίες χρησιμοποιείται (κατά κανόνα περισσότερες από μία) και τα συνώνυμα που αντιστοιχούν σε κάθε σημασία τής κεφαλής τού λήμματος. Ας σημειωθεί ότι ο αριθμός των σημασιών σε ένα ερμηνευτικό λεξικό δεν συμπίπτει πάντοτε με την οργάνωση κατά σημασίες σε ένα λεξικό συνωνύμων, πράγμα που συμβαίνει και στο παρόν λεξικό σε σχέση με το ερμηνευτικό μας («Μεγάλο Λεξικό»).

Αξίζει να σημειωθεί επ' ευκαιρία ότι, όπως συνήθως οι λέξεις έχουν κάθε μία περισσότερα από ένα συνώνυμα, έτσι και κάθε λέξη έχει, κατά κανόνα, περισσότερες από μία *σημασίες*, καθώς βεβαίως και μεγάλο φάσμα *χρήσεων* που ομαδοποιούνται σε διακριτές σημασίες. Αυτό οφείλεται σε μια γενική αρχή που διέπει τη γλώσσα, *την αρχή τής οικονομίας*: λιγότερες λέξεις δηλώνουν κατά οικονομικό τρόπο περισσότερες σημασίες, όπως και λιγότεροι έως ελάχιστοι φθόγγοι σε κάθε γλώσσα δηλώνουν οικονομικά τις χιλιάδες των σημασιών. Έτσι κατακτά ο άνθρωπος τη μητρική του γλώσσα και έτσι, μεταξυ άλλων, έχει τη δυνατότητα να ανακαλεί και να χρησιμοποιεί τις λέξεις (σημασίες – χρήσεις – συνώνυμα) σε ελάχιστο πραγματικό χρόνο.

Τέλος, παρά το γεγονός ότι το ιδανικό θα ήταν να δίδονται σε κάθε λήμμα τα συνώνυμα όλων των εν κειμένω διακριτών χρήσεων, αυτό δεν είναι πρακτικά εφικτό, διότι θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε πληθώρα επαναλήψεων, αλλά και σε «γλωσσικό μαζιμαλισμό» που θα επιβάρυνε το λεξικό με όγκο λέξεων, οι οποίες, τελικά, θα δυσκόλευαν τον αναγνώστη.

ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ

συνώνυμα *ομώνυμα, αντώνυμα, υπερώνυμα, υπώνυμα, παρώνυμα*

Λέμε συχνά οι γλωσσολόγοι ότι στη γλώσσα –σε κάθε φυσική γλώσσα– δεν υπάρχουν ούτε δύο λέξεις που να συμπίπτουν απολύτως. Αυτό ισχύει κατεξοχήν στο επίπεδο τής σημασίας. Πράγματι, είναι σχεδόν αδύνατο να βρει κανείς σε μια γλώσσα, και εν προκειμένω στην Ελληνική, δύο λέξεις που

να ταυτίζονται σε όλο το εύρος τους (σε όλες ανεξαιρέτως τις χρήσεις τους, στο ύφος, στις αποχρώσεις, σε κάθε μορφή περιβάλλον, σε όλες τις μορφές επικοινωνίας). Με άλλα λόγια, δύο λέξεις που να μπορεί η μία να υποκαταστήσει την άλλη σε όλα τα δυνατά περιβάλλοντα. Για να μιλήσουμε με πιο τεχνικούς (γλωσσολογικούς) όρους, δεν υπάρχουν λέξεις που να είναι σημασιολογικά *ομώνυμες* (ο όρος *ομωνυμία* χρησιμοποιείται στη γλωσσολογία και αντί του *ομοηχία*). Οι λέξεις *πουλί* και *πηγνό* συμπίπτουν στη βασική σημασία τους, αλλά διαφέρουν στη χρήση τους (καθημερινή λέξη – επιστημονικός όρος). Είναι συνώνυμες, αλλά δεν είναι ομώνυμες. Το ίδιο οι λέξεις *επιδερμίδα* και *πετσά* (η *απαλή επιδερμίδα* μιας κυρίας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί *απαλό πετσά!*). Παραγγέλνουμε στο εστιατόριο *μια μερίδα αρνί*, αλλά ποτέ *μια μερίδα προβάτου!* Οι λέξεις *δέρμα* και *πετσά*, *αρνί* και *πρόβατο* συμπίπτουν στη σημασία τους. Είναι συνώνυμα, αλλά δεν είναι ομώνυμα.

Σε σχέση με τα *πρόβατο* και *αρνί* η λέξη *κατσίκια* είναι συναφής ή συγγενική. Συνανήκουν και τα τρία στο ευρύτερο λεξιλογικό πεδίο που απαρτίζουν τα *βοοειδή*. Είναι **συναφείς** ή **συγγενικές** λέξεις, αλλά δεν είναι συνώνυμα. Σε καμία χρήση δεν μπορεί το ένα να χρησιμοποιηθεί αντί του άλλου. Σημασιολογικά είναι και τα τρία **υπώνυμα** τής λέξης *βοοειδή*, που ως εκ τής γενικής σημασίας της χαρακτηρίζεται **υπερώνυμο** (πβ. το *υπερώνυμο λουλούδι* σε σχέση με τα *υπώνυμα τριαντάφυλλο, μενεξές, γαρύφαλλο, κρίνο* κ.τ.ό.).

Τα λεξιλογικά πεδία με τα *υπερώνυμα* και τα *υπώνυμά* τους συνιστούν, στην πραγματικότητα, ό,τι ονομάσαμε *εννοιολογικά πεδία* και αποτελούν τη διάρθρωση του λεξιλογίου μιας γλώσσας με τη μορφή αυτού που αποκαλείται (λεξιλογικός) **θησαυρός**. Αντικείμενο του παρόντος Λεξικού είναι τα σημασιολογικά / λεξιλογικά πεδία, τα συνώνυμα και τα αντώνυμα κάθε λέξης-λήμματος του Λεξικού. *Επιλεκτικά δίδονται σε ορισμένα λήμματα και τα συναφή / συγγενικά*, τα κατεξοχήν συστατικά ενός λεξιλογίου κατά εννοιολογικές οικογένειες ιεραρχικά διαρθρωμένες. Στο σημείο αυτό πρέπει πάλι να διασαφήσουμε ότι ένα λεξικό των συνωνύμων και αντωνύμων μιας γλώσσας περιέχει όλο σχεδόν το λεξιλόγιο αυτής τής γλώσσας διαφορετικά κατατεταγμένο (σε σημασιολογικά πεδία και όχι σε εννοιολογικά). Επομένως, σε μεγάλο βαθμό ένα λεξικό συνωνύμων και αντωνύμων είναι και λεξιλογικός *θησαυρός* σε άλλη κατάταξη, και τανάπαλιν, ένας *θησαυρός* είναι, πάλι σε μεγάλο βαθμό, και λεξικό συνωνύμων και αντωνύμων.

Το φάσμα των συνωνύμων σε όλες τις γλώσσες έχει εγγενώς κάποιο εύρος, αφού το συνεχές των συναφών σημασιών ενός σημασιολογικού πεδίου είναι φυσικό να εμφανίζει έναν αριθμό λεξικών σημασιών που διαφέρουν μεταξύ τους στον βαθμό εξειδίκευσης του βασικού πυρήνα τής σημασίας. Προκειμένου για τα **αντώνυμα** το σκηνικό αλλάζει. Παραμένοντας στο ίδιο σημασιολογικό πεδίο, οι σημασίες που αντωνυμούν δεν διαφοροποιούνται απλώς από την κεντρική σημασία, αλλά, τρόπον τινά, την «ανατρέπουν»! Δηλώνουν δηλαδή έντονα αρνητική θέση προς ό,τι σημαίνει η βασική πληροφορία. Αν λ.χ. στο πεδίο τής ιδιότητας τής *καλοσύνης* η λέξη *καλός* δηλώνει άκρως θετική σχέση, η λέξη *κακός* δηλώνει άκρως αρνητική σχέση, με άλλα λόγια τοποθετείται στο απέναντι άκρο του σημασιολογικού συνεχούς. Το ίδιο ισχύει σε ζεύγη λέξεων όπως *ψηλός – κοντός*, *όμορφος – άσχημος*, *πάνω – κάτω*, *πόλεμος – ειρήνη*, *ευτυχία – δυστυχία*, *αγαπώ – μισώ*, *ακριβός – φτηνός*, *μέσα – έξω*, *ανεβάζω – κατεβάζω*, *πλουτίζω – φτωχαίνω* κ.τ.ό. Ανάμεσα στα μέλη τέτοιων ζευγών υπάρχει σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού. Όταν ισχύει το *μεν*, αποκλείεται να ισχύει το *δε*. Το φάσμα των αντωνύμων μιας λέξης, όμως, είναι ευρύτερο, οδηγώντας σε κλιμάκωση τής αντιθετικής σχέσης. Αντώνυμα του *αγαπώ* λ.χ. (στη σημασία του συγκεκριμένου συναισθήματος που αισθάνομαι για κάποιο πρόσωπο) είναι τόσο το *μισώ* όσο και τα *απεχθάνομαι*, *σικαίνομαι*, *εχθρεύομαι* και *αδιαφορώ*. Όλα είναι αντώνυμα, αλλά το κατεξοχήν αντώνυμο, το «καθαρό αντώνυμο», όπως λέγεται συχνά, είναι το *μισώ*. Το *απεχθάνομαι*, όπως και το *σικαίνομαι*, δεν δηλώνουν απλώς έλλειψη αγάπης, αλλά αποστροφή, έντονη αποστασιοποίηση, το *εχθρεύομαι* προχωρεί περισσότερο και υποδηλώνει επιθετικές ενέργειες εναντίον κάποιου, ενώ το *αδιαφορώ* δηλώνει πιο ουδέτερη στάση, πέρα πάλι από την απλή έλλειψη αγάπης. Επομένως, το *μισώ* είναι η βασική λέξη που αίρει το *αγαπώ*, το κατεξοχήν αντιτιθέμενο και αντιπαραβαλλόμενο, αυτό που δηλώνει την απουσία αγάπης, ενώ τα *απεχθάνομαι*, *σικαίνομαι*, *εχθρεύομαι* και *αδιαφορώ* εξειδικεύουν αυτή την αντίθεση.

«ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΟΝΑΞΙΑ»;

μοναξιά μοναχικότητα, απομόνωση, ερημία, εγκατάλειψη

Μπορούμε να μιλήσουμε στη γλώσσα για «σημσιολογική μοναξιά»; Υπάρχουν λέξεις στη γλώσσα, εν προκειμένω στην Ελληνική, που δεν έχουν συνώνυμα; Ναι, υπάρχουν σε πολύ μικρό –συγκριτικά– αριθμό. Στην πράξη έχει αποδειχθεί ότι όλες οι φυσικές γλώσσες διαθέτουν κλιμακούμενης ομοιότητας και διαφοράς λέξεις (συνώνυμα – συναφή – αντίθετα – αντώνυμα), που συναποτελούν τα διάφορα **σημσιολογικά πεδία** και –μαζί με τα παράγωγα και τα σύνθετά τους– τα **λεξιλογικά πεδία**. Ήδη αναφερθήκαμε στα **εννοιολογικά πεδία**, στην κατηγοριοποίηση των λέξεων ως προς τη δήλωση των εννοιών που εκφράζει μια γλώσσα, και εφόσον αναφερόμαστε και σε λέξεις που ανάγονται στην ίδια ρίζα, στα ομόρριζα, έχουμε και μια άλλη κατηγορία πεδίων, τα **ετυμολογικά πεδία**. Όλες οι μορφές **γλωσσικών πεδίων** δηλώνουν, στην πράξη, τη «συντροφικότητα» των λέξεων, τους διάφορους δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα στις λέξεις, ώστε να μπορούμε και να τις μαθαίνουμε και να τις ανακαλούμε, αποτελώντας συγχρόνως υπέρβαση τής «σημσιολογικής μοναξιάς» στη γλώσσα. Και όσο μια γλώσσα είναι περισσότερο πολιτισμικά καλλιεργημένη, τόσο πιο διευρυμένος είναι ο συνωνυμικός / αντωνυμικός της πλούτος από τις ανάγκες έκφρασης, κλιμάκωσης και διαφοροποίησης των λέξεων σε διάφορα επίπεδα επικοινωνίας (επιστήμη, φιλοσοφία, λογοτεχνία, παιδεία, θεσμοί, καθημερινότητα). Γιατί ο εκφραστικός πλούτος μιας γλώσσας δεν μετριέται τόσο ως προς τις λέξεις που δηλώνουν κοινές των ανθρώπων επικοινωνιακές ανάγκες, όσο ως προς το «σημσιολογικό στεφάνι» μιας έννοιας, το σημσιολογικό πεδίο που την εκφράζει σε όσο το δυνατόν περισσότερες εκφάνσεις, διαστάσεις και αποχρώσεις της. Το φάσμα των συνωνύμων / αντωνύμων μιας έννοιας είναι το μέτρο ευαισθησίας και καλλιέργειας μιας γλώσσας. Γι' αυτό ερωτήσεις του τύπου «*πόσες λέξεις έχει μια γλώσσα;*» είναι παροδηγητικές! Εύστοχη είναι η ερώτηση «*πόσες σημασίες δηλώνει μια γλώσσα;*», ερώτηση η οποία ενέχει και άμεση αναφορά στην έκταση και το είδος των συνωνύμων / αντωνύμων που διαθέτει μια γλώσσα.

Τέλος, άλλη μορφή υπέρβασης τής σημσιολογικής απομόνωσης των λέξεων –και συγχρόνως πολύτιμη οικονομία στη γλώσσα– είναι η **πολυσημία** των λέξεων, το γεγονός ότι μια λέξη έχει συχνά περισσότερες από μία σημασίες και, βεβαίως, ασυγκρίτως περισσότερες χρήσεις. Ασχέτως τού θεωρητικού γλωσσολογικού ζητήματος, αν οι διαφορετικές σημασίες μιας λέξης συνιστούν και διαφορετικές λέξεις, είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι η πολυσημία καθ' εαυτήν είναι μια άλλη μορφή συγκέντρωσης σημασιών, στις οποίες –όσο και αν έχουν αποστασιοποιηθεί– υπόκειται μια διήκουσα σημσιολογική γραμμή που συνδέει όλες τις σημασίες (και τις χρήσεις) τής λέξης μεταξύ τους (σχέσεις κυριολεξίας – μεταφοράς, διεύρυνσης – στένωσης τής βασικής σημασίας κ.ά.). Στις λέξεις μιας γλώσσας –διαχρονικά θεωρούμενες– οι σημσιολογικές εξελίξεις και μεταβολές δεν διέπονται από τυχαιότητα αλλά από, εμφανώς ή λανθάνοντως, σχέσεις αιτίου-αιτιατού με πολύ ευρεία έννοια. Έτσι, η πολυσημία συμβαδίζει –τηρουμένων των αναλογιών– με τη διαστρωμάτωση των λέξεων μιας γλώσσας κατά ομοιότητες και διαφορές.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Έχει λεχθεί ότι «*η χρήση συνωνύμων συνδέεται περισσότερο με τη λεπτότητα (elegance) παρά με την αλήθεια τού λόγου*» (Hester Lynch Piozzi, *British Synonymy*, 1804). Αυτή η προσέγγιση εστιάζεται στο αισθητικό πεδίο τής γλώσσας, στη συνειδητή προσπάθεια των ομιλητών να αποφύγουν την επανάληψη των ίδιων λέξεων, εναλλάσσοντάς τες με άλλες παρεμφερούς σημασίας, με συνώνυμες. Ωστόσο, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε και όπως είναι σήμερα ευρύτερα αποδεκτό από τους γλωσσολόγους, η χρήση συνωνύμων δεν είναι απλό αισθητικό ή και υφολογικό θέμα, αλλά γλωσσική-επικοινωνιακή ανάγκη, αφού κάθε συνώνυμο, όπως είπαμε ήδη, είναι και ανάδειξη μιας άλλης πλευράς ή απόχρωσης τής βασικής σημασίας, συχνά και μια άλλη χρήση που χρειάζεται ο ομιλητής στον λόγο του. Θα το ξαναπούμε: *η δημιουργία και χρήση συνωνύμων σε μια γλώσσα δεν είναι πολυτέλεια, αλλά διανοητική και εκφραστική ανάγκη*.

Έτσι εξηγείται και η ιδιαίτερη βαρύτητα που δίδεται κατά την εκμάθηση και τη διδασκαλία τής γλώσσας στην αξιοποίηση τής λειτουργίας και τής παρακαταθήκης των συνωνύμων. Θα ήταν δε ιδιαί-

τερα χρήσιμο να γίνεται συχνή και συστηματική αναγωγή σε επιλεγμένα σημασιολογικά πεδία, με τις ομοιότητες και τις διαφορές των συνωνύμων και τις αντιθέσεις των αντωνύμων, ώστε να επιτυγχάνεται συνολική θεώρηση των στοιχείων που καλύπτουν το συνολικό φάσμα μιας έννοιας. Όπως αποδεικνύει η ανάγνωση των Σχολίων στο παρόν και σε άλλα επιστημονικά λεξικά συνωνύμων, η λεπτότητα, οι διακυμάνσεις και ο πλούτος στη διαφοροποίηση των συνωνύμων αποκαλύπτουν την αγωνία των ομιλητών κάθε γλώσσας να καλύψουν φραστικά όσο το δυνατόν μεγαλύτερο φάσμα από την ποικιλία τού κόσμου τής πραγματικότητας.

Αυτή η αποταμίευση και αποθησαύριση των λέξεων μιας γλώσσας σε ομάδες σημασιολογικών ομοιοτήτων και διαφορών είναι ένας πνευματικός και εθνικός θησαυρός για το πώς σκέπτεται, πώς βλέπει και πώς εκφράζει τον κόσμο κάθε λαός.

Γ. Μπαμπινιώτης